

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه :

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته آموزش زبان فارسی

عنوان :

گرایش های اگزستانسیال در شعر خیام و حافظ

استاد راهنما:

دکتر حسن اکبری بیرق

استاد مشاور :

دکتر عبدالله حسن زاده میر علی

پژوهشگر :

رسول گلپایگانی

مهر ماه 1389

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: گرایش‌های اگزستانسیال در شعر خیام و حافظ

استاد راهنما: دکتر حسن اکبری بیرق

نام دانشجو: رسول گلپایگانی

شماره دانشجویی: 8712229019

اینجانب رسول گلپایگانی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد

رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و لذا موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده شده اشاره شده است. بعلاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور کامل رعایت کرده‌ام.

امضا:

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات این پایان نامه متعلق به دانشگاه
سمنان است وبدون اجازه کتبی دانشگاه سمنان به شخص ثالث قابل
واگذاری نیست، همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه
بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

تقدیم به :

دمیان و سولانژ

به یاد دکتر منوچهر مرتضوی

اگر یاری پدر و مادر و همچنین برادر بزرگم نبود این کار به سرانجام نمی‌رسید، در اینجا از این سه مهربان تشکر می‌کنم.

اما باید از کسی تشکر کنم که در طی شش سال دانستنی‌های فراوانی را از ایشان آموختم، از دکتر حسن اکبری بیرق که استاد راهنمای این کار بودند و به خصوص در مدت نگارش این پایان نامه زحمات بسیاری برای من کشیدند.

دکتر حسن زاده میرعلی استاد مشاور این کار بودند که از اعتماد و راهنمایی‌های ایشان سپاسگزارم.

همچنین از دکتر عصمت اسماعیلی داور مهربان این کار که همیشه به من لطف داشتند تشکر می‌کنم.

و در پایان از همه‌ی هم‌کلاسی‌ها و دوستان خوبم که همراهی آنان موجب دلگرمی من بود قدردانی می‌کنم. و باید یادی بکنم از رضا ذوالفقاری دوست عزیزم که همیشه تلخی‌های مرا تحمل می‌کند.

چکیده

هنگامی که آرای اندیشمندان مکتب اگزیستانسیالیسم را مطالعه می‌کنیم، به وجود اشتراکات فراوانی میان این اندیشه‌ها با تفکرات خیام و حافظ به عنوان شاعران بزرگ ایرانی پی می‌بریم. در این پایان نامه با کمک مطالعه‌ی تطبیقی می‌توانیم ریشه‌های این تفکر تاریخی را بررسی کنیم.

خیام و حافظ متفکرانی هستند که اندیشه‌های آنها فرا زمانی و فرا مکانی است و هیچ وقت تفکراتشان بوی کهنگی نخواهد گرفت. این دو متفکر توجهی زیادی به انسان و تعالی او داشته‌اند. اگر به تفکرات اگزیستانسیالیست‌ها دقیق شویم در می‌یابیم که آنها نیز به این امور توجه ویژه‌ای داشته‌اند. با نشانه‌هایی که پیش روست از نظر دور نمی‌نماید که خیام و حافظ به نوعی در اندیشه‌های فیلسوفان اگزیستانسیالیست تأثیر گذاشته باشند.

در این پایان نامه سعی شده رگه‌های تفکر اگزیستانسیالیستی در شعر خیام و حافظ مورد بررسی قرار گیرد. برای این کار ابتدا نیاز بود مفاهیم اگزیستانسیال به شکل روشن و ساده و قابل فهم ارائه شود. بنابراین تاریخچه‌ی مختصری از پیدایش این مکتب ارائه کرده ایم و متفکران بزرگ آن را معرفی نموده‌ایم. در بخشی دیگر تفکرات خیام و حافظ را در کنار این تفکرات قرار داده ایم. و به مشابهت‌های فکری فراوانی رسیده ایم که در این پایان نامه ارائه می‌شود.

کلید واژه‌ها: اگزیستانسیالیسم، خیام نیشابوری، حافظ شیرازی، ادبیات تطبیقی، دلهره‌ی هستی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1.....	مقدمه
	فصل اول: کلیات
6.....	1- عنوان تحقیق
6.....	2- سؤال اصلی تحقیق
6.....	3- بیان مسأله و ضرورت انجام تحقیق
6.....	4- سؤال های تحقیق
7.....	5- پیشینه ی تحقیق
8.....	6- فرضیه های تحقیق
8.....	7- اهداف تحقیق
8.....	8- روش تحقیق
9.....	9- مشکلات و محدودیت های تحقیق

فصل دوم: مبانی نظری

بخش اول: ادبیات تطبیقی

	- تعریف ادبیات تطبیقی 11
12.....	- شاخصه های ادبیات تطبیقی
13.....	- ابزارهای پژوهش تطبیقی
15.....	- اهمیت ادبیات تطبیقی

بخش دوم: اگزیستانسیالیسم

16..... * معنای لغوی

16..... * تعریف اصطلاحی

* مبانی فکری مکتب اصالت وجود

18..... 1- وجود مقدم بر ماهیت

19..... 2- آزادی

19..... 3- دلهره

21..... 4- فردیت و برتری

22..... 5- وجود و تعالی

23..... 6- مخالفت با دستگاه های فکری

24..... 7- پرسش های وجودی

26..... 8- مرگ اندیشی

* نمایندگان اصلی مکتب اگزیستانسیالیسم

27..... 1- سورن کیر کگور

30..... 2- کارل یاسپرس

32..... 3- مارتین هایدگر

33..... 4- گابریل مارسل

35..... 5- ژان پل سارتر

فصل سوم: مبانی فکری خیام و حافظ

بخش اول:

- 1- معرفی افکار خیام..... 39
- 1-1) راز آفرینش 40
- 1-2) تردید 41
- 1-3) جبر و اختیار 42
- 1-4) ناپایداری جهان و دم را غنیمت شمردن..... 43

بخش دوم:

- 2- معرفی افکار حافظ..... 45
- 2-1) جبر و اختیار 46
- 2-2) عادت ستیزی و اهمیت فردیت 51
- 2-3) نظام گریزی 53
- 2-4) پرسش های وجودی 54
- 2-5) شکاکیت 56

فصل چهارم: اگزستانسیالیسم از دیدگاه کیرکگور و سارتر

- * مقدمات..... 59

بخش اول:

- 1- کیرکگور آغاز گر این مکتب..... 60
- 2- فلسفه ی عصیان 61

- 3- کودکی کیر کگور.....61
- 4- مراحل انتخاب نزد او.....62
- 5- اضطراب از دید کیر کگور.....63

بخش دوم:

- 1- ژان پل سارتر فیلسوف الحادی64
- 2- مفهوم آزادی از نظر سارتر.....65
- 3- تهوع.....66
- 4- سارتر و کامو.....67

فصل پنجم : مطالعه ی تطبیقی

- 1- مقدمات.....69
- 2- خیام پژوهی.....72

بخش اول:

* گرایش های اگزیستانسیال در شعر خیام

- 1- درون گرایی و فردیت75
- 2- بوچ بودن جهان.....76
- 3- پرسش های وجودی.....79
- 4- نزاع با دستگاه های عقلی.....81
- 5- انتخاب.....82

بخش دوم:

*** گرایش های اگزستانسیال در شعر حافظ**

- 85..... 1- هنجار شکنی
- 88..... 2- مخالفت با عقل محض
- 90..... 3- آزادی
- 93..... 4- دلهره
- 94..... 5- بیهوده بودن جهان و دم را غنیمت شمردن
- 96..... نتیجه گیری
- 99..... منابع و مآخذ

مقدمه

در ادبیات تطبیقی به بررسی خط سیر تفکرات بشری پرداخته می‌شود. و نشان می‌دهد که بشر در طول تاریخ و در مکان‌های متفاوت به عناصر واحدی می‌اندیشیده است. و چندان چیز عجیبی نخواهد بود که اندیشمندی در گوشه‌ای از دنیا به چیزی بیندیشد که قرن‌ها پیش متفکران به آن موضوع اندیشیده باشند. حتی ممکن است هم زمان دو متفکر در دو منطقه‌ی جغرافیایی مختلف به عناصر فکری واحدی بیندیشند. هدف ادبیات تطبیقی شناسایی همین پیوند های فکری میان اندیشمندان و ادیبان است. با دقت نظر در این آرای مشترک می‌توان به سرچشمه های تفکر بشری دست پیدا کرد.

با توجه به این تفاسیر در این پژوهش کوشیده شده است تا همانندی‌های فکری خیام و حافظ به عنوان دو شاخص تفکر ایرانی و شرقی با فیلسوفان اگزیستانسیالیست غربی مورد بررسی قرار گیرد. هدف از این کار، بررسی یک تفکر تاریخی است و البته نشان دادن نوع برخورد متفاوتی که متفکرانی با فرهنگ‌های مختلف با این تفکر مشترک داشته‌اند.

فیلسوفان وجودی می‌خواهند فلسفه را با زندگی روزمره‌ی مردم مرتبط سازند از این روی می‌کوشند به چیزهایی بیندیشند که برای انسان مفید باشد. آنها نهایت تلاش خود را می‌کنند که از بحث‌های انتزاعی که سالهای سال فیلسوفان به راه انداخته بودند، دوری کنند. در عین حال آنها به مهم‌ترین مسائل هستی نیز اندیشیده‌اند. اما از اینکه پاسخی روشن و قطعی به سؤال‌های انسان بدهند، پرهیز کرده‌اند چرا که

اعتقاد داشتند باید هر فرد انسانی پاسخ‌هایی فردی برای خود بیابد و از اینکه حکمی کلی برای همه‌ی انسان‌ها صادر کنند، دوری می‌کردند.

البته شاید کسانی بگویند این تفکرات که تازگی ندارد و دیگرانی هم در طول تاریخ چنین نگرش‌هایی را داشته‌اند. باید بگوییم همینطور است و خود آنها هم ادعایی نکرده‌اند که چیزی بی‌سابقه را ارائه می‌دهند و به روشنی از اندیشمندانی که وامدار آن‌ها هستند نام می‌برند. آیا بشر اندیشه‌ی تازه‌ای هم برای اندیشیدن دارد؟ و آیا همان مسائل فکری سنتی بشری برای او حل شده است که دیگر به آنها نیندیشد؟ با دقت در اشعار خیام و حافظ دیده می‌شود که آنها هم دارای چنین تفکراتی بوده‌اند و این موضوع قابل انکار نیست. در این پژوهش سعی را بر این نهاده‌ایم که این تفکرات مشترک را با شواهد مثال‌نشان دهیم. این تشابهات توسط استادان برجسته مطرح شده بود ولی چندان به آن پرداخته نشده بود و به شکل اشاره‌ای گذرا بسنده کرده بودند.

در این پایان‌نامه ابتدا سعی کردیم مفاهیم پیچیده‌ی اگزیستانسیالیسم را با مطالعه‌ی فراوان به شکلی قابل فهم و البته ساده ارائه کنیم و بعد از درونی شدن این مفاهیم آنها را با تفکرات خیام و حافظ سنجیده و مشترکات فکری آنها را استخراج نماییم.

باید به این نکته هم اشاره کنیم که برای بررسی غزلیات حافظ، ما در این کار بنا را بر تصحیح پرویز ناتل خانلری قرار دادیم. شواهد مثال را با این تذکر که شماره غزل در سمت راست و شماره‌ی بیت در سمت چپ قرار گرفته است، ذکر کرده‌ایم. ضمن اینکه برای رباعیات خیام هم ما برگزیده‌ی محمد علی فروغی و قاسم غنی را مبنا قرار دادیم. و رباعیات را برای تأیید گفته‌ها بر اساس (شماره صفحه / شماره رباعی) ذکر کرده‌ایم. البته برای این کار به برگزیده‌های صادق هدایت و علی دشتی و دکتر محمد مهدی فولادوند نیز نظر داشته‌ایم و در صورت لزوم با ذکر منبع به آنها ارجاع داده شده است.

این پایان‌نامه از پنج فصل تشکیل شده است که در زیر به صورت مختصر توضیحی در باب هر یک از فصول و بخش‌های آن می‌آوریم.

فصل اول که طرح اصلی تحقیق را در بر می گیرد شامل: عنوان تحقیق، سؤال های تحقیق، بیان مسأله و ضرورت اهمیت آن، پیشینه ی تحقیق، فرضیه های تحقیق، اهداف تحقیق، مشکلات و محدودیت های تحقیق و روش کار تحقیق است.

فصل دوم دارای دو بخش است. در بخش اول به تعریف ادبیات تطبیقی پرداخته ایم و خواسته ایم اندیشه های همانندی را میان متفکران مختلف با زبان ها و دوره های مختلف پیگیری نماییم. در بخش دوم هم تعریفی از اگزیستانسیالیسم به عنوان تفکر اصلی پژوهش ارائه کرده ایم. در این بخش هم به معنای لغوی اگزیستانسیالیسم اشاره شده و معنای اصطلاحی آن را تعریف کرده ایم. در قسمت های دیگر به معرفی و توضیح مبانی فکری این مکتب و همچنین معرفی نمایندگان این شاخه ی فکری پرداخته شده است.

فصل سوم از دو بخش تشکیل شده است. در بخش اول به معرفی افکار خیام نیشابوری شاعر ایرانی پرداخته ایم و البته سعی شده در این معرفی افکار، بیشتر به تفکراتی بپردازیم که همانندی هایی با تفکرات اگزیستانسیالیسم دارد که اصل کار این پژوهش است. و در هر مورد هم شواهد مثالی از رباعیات خیام برای توضیح مطالب آورده ایم.

در بخش دوم به افکار حافظ شیرازی به عنوان یکی از بزرگترین شاعران و متفکران ایرانی و شرقی اشاره کرده ایم. و همانطور که در مورد خیام هم ذکر شد سعی کردیم که بیشتر به تفکراتی اشاره کنیم که با فیلسوفان وجودی مشابه بود. و این نکته هم قابل ذکر است که این تفکرات به عنوان شاخصه های فکری خیام و حافظ پذیرفته شده اند و مطالب جانبی بر تفکر آنها نیستند.

فصل چهارم اگزیستانسیالیسم از نظر سارتر و کیر کگور است. اگزیستانسیالیسم به دو شاخه ی الهی و الحادی تقسیم می شود کیر کگور را شاخص شاخه ی الهی می توان در نظر گرفت و سارتر را متفکری می توان دانست که در جهانی که خدا مرده فلسفه ورزی می کند. این اندیشمندان دارای تفکرات متفاوت و

گاه متناقضی هستند و نکته ی جالب این است که خیام و حافظ هرکدام به تنهایی دارای جمیع این تفکرات هستند. پس در این فصل و در دو بخش جداگانه به معرفی افکار کبیر کگور و سارتر پرداختیم تا برای کار تطبیق به ما کمک کند.

فصل پنجم این فصل به عنوان کار اصلی پژوهش است. این فصل از دو بخش تشکیل شده است. در بخش نخست گرایش های اگزستانسیالیست را در شعر خیام مورد بررسی قرار دادیم؛ با توجه به سرفصل های مبانی فکری اگزستانسیالیست ها و رباعیاتی از خیام که مشترکات فکری در آنها دیده می شد. در بخش دوم هم همین گونه گرایش های اگزستانسیالیست را در شعر حافظ مورد بررسی قرار گرفت. در نهایت و در بخش آخر این کار با توجه به فرضیه ها و سؤال های تحقیق به جمع بندی مطالب پرداخته شد.

فصل اول

کلیات

1) عنوان تحقیق

گرایشهای اگزیستانسیالیست در شعر خیام و حافظ

2) سؤال اصلی تحقیق

آیا فیلسوفان اگزیستانسیالیست دو قرن اخیر در مباحث وجودی ای که مطرح کرده اند نظری به آرا و اندیشه های خیام و حافظ به عنوان متفکران شناخته شده ی شرقی داشته اند؟

3) بیان مسأله و ضرورت انجام تحقیق

با مشاهده و مطالعه ی آثار فیلسوفانی که «وجود» را مسأله ی اصلی خودشان قرار دادند و مکتبی به نام اگزیستانسیالیسم را تأسیس کرده اند، سؤالی برای خواننده و متفکر ژرف اندیش پیش می آید و آن هم این است که آیا این نظرات در طول تاریخ سابقه ای داشته است؟ آیا این ایده ها را جای دیگری در اثر اندیشمند دیگری نخوانده اند؟

در این پژوهش کوشیده ایم این تفکرات تاریخی را از گذشته ی ادبی خودمان پیگیری کنیم. در واقع خواسته ایم بگوییم چند قرن پیشتر از فیلسوفان اگزیستانسیالیست فرانسه، شاعران بزرگ ایرانی یعنی خیام و حافظ دارای چنین اندیشه هایی در باب وجود شناسی و انسان شناسی بوده اند. احتمالاً این اندیشه های اصیل در دوره های بعد و از طریق ترجمه ها به اندیشمندان دیگر نقاط جهان نیز رسیده و به نوعی سرمشق آنها بوده است. البته امکان اینکه به صورت دقیق بگوییم؛ فیلسوفان وجودگرا اینگونه مستقیم تحت تأثیر اندیشه های پیش از خود و به خصوص خیام و حافظ بوده اند وجود ندارد و این هم به دلیل فاصله ی زمانی زیادی است که بین آنها وجود داشته است. فقط در اینجا کوشیده ایم اشتراکات فکری را پیگیری کنیم؛ باشد که نتایج مطلوبی حاصل شود.

4) سؤال های تحقیق

1- آیا می توان رگه های اندیشه های اگزیستانسیالیستی را در شعر خیام و حافظ مشاهده کرد؟

2- آیا می توان گفت اندیشه های خیام و حافظ سرمشق اگزیستانسیالیست ها بوده است؟

3- وجوه اشتراک فیلسوفان اگزیستانسیال و تفکرات خیام و حافظ چه چیزهایی است؟

5) پیشینه ی تحقیق

در مورد این که حافظ دارای گرایشهایی اگزیستانسیالیستی است پیش از این دکتر منوچهر مرتضوی در کتاب «مکتب حافظ» اشاره ی کوتاهی به شباهت های «قلندریه» با اگزیستانسیالیسم غربی کرده اند و این را هم نوشته اند که: «حافظ روش و مشربی قلندری دارد» .

استاد خرمشاهی هم در کتابهایی که در باب حافظ نگاشته اند اشاره ای به این موضوع داشته اند، و البته به صورت مختصر و زود هم از آن گذشته اند. «فلسفه ی حافظ فلسفه ی حیات است و اگر بخواهیم با اصطلاحات جدید برای فکر و فلسفه ی او نامگذاری کنیم، اندیشه ی او اندیشه ی اگزیستانسیالیستی به معنای کامل و قدیم تر این کلمه است». (خرمشاهی، 1380: 30)

ضمن اینکه خانم «مژگان الیاسی» هم پایان نامه ای با عنوان «مقایسه ی تطبیقی اخلاق و ایمان در اندیشه حافظ و اوانامونو» در دانشگاه سمنان و با راهنمایی دکتر حسن اکبری بیرق نگاشته اند که بحث ایمان و اخلاق را در نظر اوانامونو به عنوان یکی از متفکران اصیل اگزیستانسیالیسم و حافظ شاعر و اندیشمند ایرانی سنجیده اند. در ضمن در این باب جناب استاد دکتر حسن اکبری بیرق نیز کارهای زیادی انجام داده اند که در راه این پژوهش بی دریغ در اختیارم نهادند و در فهم مبانی فکری این اندیشمندان روشنگری های فراوانی انجام دادند.

در مورد خیام و گرایش های از این دست او هم کار مستقلی انجام نشده است و اگر هم جایی کسی چیزی گفته در جهت نفی بوده و خواننده را از اینکه خیام را دارای این تفکرات وجودی بدانند بر حذر داشته است.

در مورد شعر و زبان حافظ بسیار کار شده است اما در مورد اندیشه هایش کار خوب و منسجم چندانی انجام نشده است. پیش از این می پنداشتم که در مورد حافظ کار زیادی شده است، هر چند از نظر کمی

کارهای زیادی در مورد حافظ انجام گرفته اما از نظر کیفی به روشنی مشاهده می‌شود که کار چندانی انجام نشده است. و بعد از مطالعه برای این پژوهش فقر کار خوب و علمی و همه جانبه در مورد حافظ کاملاً برایم مشخص شد. در مورد خیام و رباعیاتش هم بسیار کم کار شده است و هنوز تعداد رباعیات اصیل خیام مشخص نشده است.

(6) فرضیه های تحقیق

خیام و حافظ به همان مسائلی اندیشیده اند که متفکران اگزیستانسیالیست بعدها پایه‌ی اندیشه‌های خود را به آن مسائل قرار داده اند: وجود، هستی، انسان، و جایگاهش در این گیتی. اندیشمندان بزرگ مکتب اگزیستانسیالیسم به آرای دیگر اندیشمندان پیش از خود هم نظر داشته اند و از جمله‌ی آنها خیام و حافظ هستند. حتی اگر هیچ نشانه‌ای هم یافت نشود که متفکران اگزیستانسیالیست آرای خیام و حافظ را خوانده باشند باید گفت با واسطه با تفکرات آنها آشنایی داشته اند. بشر در طول تاریخ به چیزهای همسانی اندیشیده است و فقط گاهی روش‌ها متفاوت است.

(7) اهداف تحقیق

در این تحقیق کوشیده‌ایم نخست، نگاه تازه‌ای به حافظ و خیام داشته باشیم. نگاهی که شاید به خاطر تازه بودن مخالفت بر انگیزد. از سوی دیگر کوشیده شده افکار اگزیستانسیالیستی به شکلی روشن و قابل فهم ارائه شود و همچنین تشابهات این افکار با اندیشه‌های خیام و حافظ مطرح شده است.

(8) روش تحقیق

این تحقیق بر اساس روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. نخست از طریق مطالعه و فیش برداری اطلاعات جمع آوری شده و بعد به توصیف آنها پرداخته شده است. سپس با توجه به فرضیه و سؤالهای تحقیق به تحلیل اطلاعات جمع آوری شده، پرداختیم.